

УДК 341.67+327

Потєхін О.В.

НЕЗАСТОСУВАННЯ ЯДЕРНОЇ ЗБРОЇ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ США ТА УКРАЇНА

У статті проаналізовані основні події й розкриті причини формування у США ядерного табу під впливом президента Г. Трумена, ініціатора атомних бомбардувань Хіросіми та Нагасакі. Розглянуто засади і варіанти стримування як окремого випадку стратегії незастосування ядерної зброї. Вказано на позитивні та негативні риси стримування як доктрини та політики. Розглядаються деякі аспекти політики США у сфері нерозповсюдження ядерної зброї, пов'язаної з ядерним табу та спільні зусилля Вашингтона й Москви щодо позбавлення Києва його успадкованого від СРСР ядерного арсеналу у 1991-1996 рр. та дискусії з цього приводу. Показано наслідки порушення «запевнень» Будапештського меморандуму 1994 р. та відсутності засобів стримування російської агресії в без'ядерної України. Увага акцентується на необхідності військово-політичної допомоги Україні з боку США, надання їй відповідної зброї для зміцнення міжнародної безпеки. Зроблено наголос на тому, що ядерна зброя відіграла вирішальну роль у запобіганні третій світовій війні.

Ключові слова: *ядерне табу, США, стримування, Дж. Кеннан, Дж. Квестор, С. Пайфер, Р. Попадюк, денуклеаризація, Україна, РФ, російсько-українська війна, ядерна зброя, міжнародна безпека.*

У сучасному світі сформувалося та діє табу на використання ядерної зброї, як стратегічної так і тактичної. Росія неодноразово наголошувала, що цього табу для неї жодним чином не існує та розмістила ядерну зброю (або, щонайменше, її носії) у окупованому нею українському Криму. Але наявність такого табу для інших, насамперед демократичних держав – зокрема США, не вигадка західних лібералів, а факт. Про це свідчать праці провідних теоретиків ядерної проблематики Дж. Квестора [1], Б. Рассета [2], Т. Шеллінга [3] та ін. Окрему монографію, не позбавлену суттєвих суперечностей у викладі подій та поглядів, присвятила дослідженню феномену ядерного табу Н. Танненвалд [4]. Праці цих американських дослідників допомагають зрозуміти, чому після 1945 р. ядерна зброя у жодному випадку не застосовувалася країнами, які вели війни і не очікували відплати, тобто ядерного удару у відповідь (США у Кореї, В'єтнамі, Іраку – двічі, Афганістані, СРСР у Афганістані, КНР у конфліктах з В'єтнамом). З іншого боку, наявність у Пакистана та Індії ядерної зброї не примусило їх утриматися від збройних конфліктів. Останнім в історії адептом ядерної зброї – стратегічної й тактичної – як «дешевого», отже, раціонального засобу забезпечення безпеки, – був президент США Д. Ейзенхауер. Після нього ніхто не вважав, що ядерна зброя – це «просто інша зброя». Декларативно В. Путін визнає всесвітньо руйнівний характер ядерної зброї, але своїми агресивними кроками підштовхує світ до ядерної безодні. Свого часу Карибська криза 1962 р. спонукала США та СРСР знизити рівень ядерного протистояння, що знайшло відображення у низці домовленостей, які призвели

до скорочення ядерних арсеналів. Повернутися до ядерного протистояння найгірших часів «холодної війни» примушує нині В. Путін, сподіваючись, що Захід злякається його «ірраціональності» та прагнучи відвести загрозу термоядерного апокаліпсису «здасть» Україну [5].

Дж. Квестор запропонував власне бачення змісту табу на застосування ядерної зброї – незважаючи на його поширеність зазвичай було важко визначити, що під цим розуміють ті, хто його вживають. «Табу є чимось більшим, ніж просто щось таке, чого варто уникнути, що ми не схвалюємо. Воно стосується того, чого ми не хочемо зробити навіть подумки. Це не порівняння вигід та ціни; ми просто відкидаємо ідею без подальших міркувань» [6, р. 19]. У якості прикладів загальнопоширених табу Дж. Квестор наводить інцест та канібалізм. Ставлення до застосування ядерної зброї, на його думку, дійсно могло набути форми табу, «оскільки майже не точилося дискусій про вартість та вигоди ескалації ядерного конфлікту, не виникав спротив висновку, що така ескалація виключена з дискурсу. Так само сталося й щодо використання ядерної зброї поля бою (тактичної. – *О.П.*). Вона стала нелегітимною без укладення та ратифікації будь-яких міжнародних угод – просто з тієї причини, що без неї так довго обходилися» [6, р. 20]. Дж. Квестор також розглянув сценарії, у який спосіб може бути зруйноване ядерне табу та вірогідні наслідки такого перебігу подій.

Вперше і востаннє до нині в історії ядерна зброя була застосована Сполученими Штатами під час Другої світової війни проти японських міст Хіросіма та Нагасакі 6 та 9 серпня 1945 р. Рішенню про її використання саме проти таких об'єктів передували детально вивчені у науковій літературі активні дискусії у військовій та дипломатичній верхівці США та серед причетних до її виготовлення вчених [7]. Остаточне рішення належало президенту США Г. Трумену. Перша безпосередня оцінка факту бомбардувань була надана у телеграмі секретаря Федеральної ради християнських церков Америки С. Каверта президенту від 9 серпня 1945 р. У ній, зокрема, було заявлено про «глибоку стурбованість багатьох християн (протестантів. – *О.П.*) використанням атомних бомб проти японських міст через їхній безладний руйнівний вплив та створення таким чином надзвичайно небезпечного для майбутнього людства прецеденту» [8]. У листі також анонсувалася заява очолюваної Дж.Ф. Даллесом Комісії з вивчення основ справедливого та стійкого миру, у якій аргументувалось, щодо атомних бомб має зберігатися надія на гуманність, а японській державі буде наданий шанс та час ознайомитися з фактами про нову бомбу та погодитися з умовами капітуляції» [8]. У відповіді на лист церковних діячів від 11 серпня 1945 р. Г. Трумен наголосив, що «ніхто більше за мене не стурбований використанням атомних бомб, але я був найсильніше стурбований неспровокованою атакою японців на Перл-Гарбор та їхніми вбивствами наших військовополонених. Єдина зрозуміла для них мова, схоже, це мова застосованих нами

бомбардувань. Якщо маєш справу зі звірем ти маєш поводитися з ним як зі звірем. Це надто сумна, але тим не менш – правда» [8]. Ця відповідь президента кореспондувалася зі змістом його радіо звернення від 6 серпня – після першого бомбардування, у якому також підкреслювалося: до ядерної атаки США вдалися тільки після відмови Японії від капітуляції, запропонованої в ультиматумі від 26 липня 1945 р. у Потсдамі. Щодо обрання Нагасакі у якості другого об'єкту ядерного нападу стверджувалося, що це важливий для перевалки військових вантажів порт та промисловий центр. Окрім того, президент Г. Трумен загрожував, що не зупиниться й буде завдавати ядерних ударів один за одним японським містам, аж поки Токіо не погодиться на беззастережну капітуляцію» [9]. У такий спосіб формувався офіційний наратив підстав для використання ядерної зброї.

У оцінці ролі бомбардування Японії для формування ядерного табу погляди розійшлися. А. Ейнштейн, Р. Опенгеймер та багато причетних до винайдення ядерної зброї їх однодумців вважали, що застосування атомної бомби хоча б раз відкриє «скриню Пандори», призведе до ескалації подальшого її використання. Інші, зокрема вчені-ядерники Дж. Конант, Е. Теллер, В. Буш, а також військовий міністр Г. Стимсон поділяли позицію, згідно з якою атомне бомбардування було абсолютно необхідно, щоб світ жахнувся від його наслідків, звернувся до ідеї невикористання ядерної зброї та запобіг новій світовій війні [4, р. 113-114]. Ядерна зброя, як засіб взаємного гарантованого знищення, а, по суті, припинення життя на земній кулі позбавила сенсу концепцію швидкої перемоги у наступальній війні «за малу ціну», панування якої призвело до розв'язування двох світових воєн, отже в деякому сенсі ця зброя виступила ефективним засобом запобігання великої (світової) війни. Водночас логіка переконування противника у тому, що держава готова та здатна завдати ракетно-ядерного удару вимагала постійного удосконалення такої зброї, що підштовхувало гонку озброєнь. Вдосконалення ядерних пристроїв продовжувалося й після заборони їх випробування у трьох сферах – на поверхні Землі, у повітрі і під водою.

Як відомо, Г. Трумен ніколи не визнавав помилкою рішення про застосування проти Японії двох ядерних бомб. Аргументація не відрізнялась витонченістю: «У такий спосіб я закінчив війну» [10]. Втім детальний аналіз його дій у якості президента та верховного головнокомандувача збройних сил США надає підстави стверджувати, що він в цілому після перемоги у Другій світовій війні керувався правилом «ніколи не доводити справи до використання третьої бомби». У листі до сестри Мері у день третіх роковин свого вступу на посаду президента Г. Трумен писав про відданий їм наказ завдати ядерного удару по Хіросімі і Нагасакі: «Це було страшне рішення. Але я прийняв його, щоб врятувати життя 250 тисяч хлопців із Сполучених Штатів і я знову б зробив це у аналогічній ситуації» [11, р. 5-6]. Найбільш гострі кризи часів становлення «холодної війни» – берлінська 1948 р. (шанси на війну з СРСР

оцінювалися американськими військовими як 1 до 4 [12, р. 457] та корейська 1950 р. (під час якої президентською прокламацією № 2914 від 26 грудня 1950 р. у країні оголошувався надзвичайний стан) [13, р. 127-130]. Як вважав президент, під час їх США навіть не наближалися до ситуації літа 1945 р. Але політика «стримування комунізму» (СРСР) вимагала інституціалізації використання ядерної зброї, бо навіть питання додаткового розміщення бомбардувальників Б-29 – потенціальних її носіїв у Великій Британії (на відстані досяжності для удару по Москві) влітку 1948 р. як засобу тиску на Й. Сталіна викликало надзвичайні тертя у військово-політичному керівництві США [12, р. 456, 462-466].

Використання у разі війни ядерної зброї вважалося необхідним для компенсації очевидної переваги СРСР у конвенційних (звичайних) озброєннях у Європі. Схвалена у вересні 1948 р. доктрина NSC-30 вперше дозволила залучити ядерну зброю до військового планування США, а також у ній констатувалося: росіянам «ніколи не треба надавати жодних причин вважати, що США не використають проти них у разі необхідності атомну зброю» [14, р. 624-628]. У стримуванні слід розрізняти два аспекти: (1) утримання противника від міжнародної дестабілізації (так званого ревізйонізму у міжнародній системі), тобто спроби змінити ситуацію на власну користь, яке може здійснюватися загрозою застосування військової сили чи її застосуванням не щодо противника, а проти його союзника – на периферії (Корея, В'єтнам, Близькій Схід, Афганістан, Латинська Америка та ін.), при цьому зовсім не обов'язковим є застосування зброї масового знищення (containment); (2) вплив на поведінку іншої сторони загрозою нанесення абсолютно неприйнятної для неї за масштабами втрат удару у відповідь на агресію (deterrence). Ядерне стримування, звичайно, відноситься до другої категорії.

Влітку 1950 р. автор доктрини «стримування комунізму» (containment) Дж. Кеннан звільнився з державної служби, а ще до цього на посаді завідувача відділом політичного планування державного департаменту його заступив П. Нітце. Приводом слугувала подана ще восени попереднього року так звана «довга записка» держсекретарю Д. Ачесону, у якій Дж. Кеннан виступав проти виготовлення водневої бомби та за відмову США від застосування першими ядерної зброї [15, р. 471-476]. У схваленій у квітні 1950 р. новій доктрині NSC-68 пропозиції Дж. Кеннана були цілком відкинуті. Зокрема, як писав її автор П. Нітце, політика «незастосування першими ядерної зброї буде інтерпретована СРСР як визнання слабкості, а нашими союзниками – як чіткий показник, що ми маємо намір їх кинути напризволяще» [13, р. 23-98]. Г. Трумен мовчазно сприйняв стратегію ядерного стримування. На той час Радянський Союз вже став другою ядерною державою.

Сенс стримування полягає у переконанні іншої сторони у тому, що її агресивні дії призведуть до реакції у відповідь, за якої вона зазнає

неприйнятних для себе втрат, які набагато перевищать отримані або заплановані вигоди. На наш погляд є всі підстави вважати стримування випадком стратегії незастосування зброї, а ядерне стримування – окремим випадком переконання замість застосування ядерної зброї. Як зазначає дослідник з РЕНД А. Лонг, «зменшуючи вигоду або збільшуючи ціну (або те і інше водночас), ви можете переконати противника утриматися від конкретних дій. [...] Говорячи спрощено: стримування – це генерування жаху» [16, р. 7]. Термін «стримування» має спільне латинське коріння із словом «терор». Стимування набагато виходить за рамки простих розрахунків втрат чи надбань сторін-учасниць збройного конфлікту, воно є динамічним процесом, за якого мають братися до уваги не тільки безпосередні, але віддалені наслідки удару. З погляду міжнародної безпеки стримування є далеко не бездоганним й може сприяти створенню ситуації «безпекової дилеми», яка підштовхує необмежену гонку озброєнь (як це відбувалося протягом перших 25-30 років від початку «холодної війни» – аж до досягнення радянсько-американських домовленостей про обмеження стратегічних озброєнь (ОСО-1)).

Ретельний аналіз специфіки ядерного стримування належить Т. де Монбріалю, який стверджував, що «стримування піднялося на найвищу відмітку стратегічної шкали в умовах ядерної доби» [17, с. 193]. Отже, за Т. де Монбріалем, стримування було представлене американською стороною у рамках «холодної війни» як дуель між США та СРСР. З самого початку йшлося про попередження радянського вторгнення до Західної Європи. У цілому сенс американського попередження зводився до наступного: якщо Москва розпочне вторгнення, радянські міста будуть послідовно руйнуватися атомними ударами одне за одним – аж до його припинення. Розрахунки американських стратегів будувалися на припущенні, що радянське керівництво підрахує: надбання від вторгнення набагато менші за втрати, які отримає СРСР через удар у відповідь. Формалізація цієї ідеї і набула якості базової моделі ядерного стримування. У першій – базовій моделі сторона, яку стримують, не має ядерного арсеналу, здатного завдати стороні, що стримує, руйнувань, еквівалентним тому, яких має зазнати (ситуація у американсько-радянських відносинах першого десятиліття після Хіросіми і Нагасакі. Але до початку 1960-х рр. СРСР набуває такої здатності. – *О.П.*). Отже формується друга модель – ситуація «рівноваги жаху», оскільки кожна з протилежних сторін віднині ризикує бути знищеною другою. Але ця рівновага є надзвичайно нестійкою, тому що в обох сторін виникає потяг до раптового нападу з метою якомога радикальніше обеззброїти противника або випередити його за найменших ознак того, що він бере ініціативу у власні руки. Асиметричність у позиціях США та СРСР зумовлювалося характером політичних режимів у двох державах. Для тоталітарної держави набагато легше вдатися до ядерного нападу, ніж для демократичної, де влада обмежена її розподілом, законами, процедурами, відповідальністю перед виборцями та громадською думкою. В американців

склався так званий «синдром Перл-Гарбора», тобто прагнення мати здатність на негайний удар у відповідь. Військово-політична стратегія США мала будуватися таким чином, щоб жертва агресії зберігала засоби знищити агресора. Водночас треба було мінімізувати ризик можливих помилок щодо намірів або дій другої сторони шляхом заснування технічних засобів підтримки взаємної довіри та постійної надійної комунікації між найвищими керівниками США та СРСР. Третя модель, за Т. де Монбріалем, «мінімальне стримування», призначена для країн-власниць ядерної зброї, не впевнених у гарантіях «ядерної парасолі» від НАТО, які прагнуть мати свободу маневрувати у своїй військово-політичній стратегії у мирний час. Її слабким місцем є небажання навіть ставити питання про те що трапиться, якщо збройний конфлікт все ж таки розпочнеться і політика стримування зазнає поразки [17, с. 195-198].

Стимування можна було б вважати майже оптимальним варіантом підтримання безпеки у недосконалому світі, якби воно у роки «холодної війни» не супроводжувалося пошуком шляхів раціонального застосування ядерної зброї та кризами, що загрожували розв'язуванням світової ядерної війни всупереч бажанню задіяних держав (найближче сторони наблизилися до неї під час Карибської кризи 1962 р.), якісною і кількісною гонкою озброєнь. США намагалися знайти і не знаходили прийнятну для себе комбінацію застосування звичайних та ядерних озброєнь у можливій війні з СРСР. Водночас офіційною доктриною радянської Москви була необґрунтовано оптимістична стратегія перемоги у війні після обміну ядерними ударами, тому для позначення ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї використовувався термін «зброя масового ураження», а не «знищення». Це передбачало здатність «ведення війни і досягнення перемоги навіть після застосування такої зброї» [18; 36].

Р. Наролл із співавторами доходить висновку, що «військові приготування («хочеш миру – готуйся до війни») не знижують ризику її розв'язування» [19, р. 344]. Але такий ризик, насамперед для середніх та малих країн, може зменшувати «ядерна парасоля» розкрита над своїми членами військово-політичним союзом. Нових рис до розуміння проблеми стримування в контексті союзницького співробітництва додав Р. Майерсон [20, р. 18].

Цікаво, що автор доктрини «стримування комунізму» Дж. Кеннан наприкінці 1940-х рр. не був схильний покладати функцію стримування на військово-політичний союз – майбутню НАТО. У своєму меморандумі державному секретарю Дж. Маршалу від 23 листопада 1948 р. голова відділу політичного планування писав: «хоча у довготерміновій перспективі є потреба для деякої формалізації оборонних відносин країн Північної Атлантики та пакт, який зараз розглядається, матиме деяку цінність в близькій перспективі для повернення спокою європейцям, але цей пакт не повинен вважатися головною відповіддю на зусилля Москви, спрямовані на досягнення домінування над Західною Європою та не має підміняти собою інші необхідні кроки. [...] Небезпека розповсюдження комунізму на нові регіони континенту

політичними засобами була все ще більшою, ніж будь-яка воєнна небезпека, яка загрожувала їм» [15, р. 409-411]. Парадоксально, але за посадою в Державному департаменті Дж. Кеннан очолював практичну роботу з підготовки Вашингтонського договору про створення НАТО.

Підтримувати стабільність у Європі НАТО допомагала відома формула її призначення: «стримувати Росію (СРСР), нейтралізувати Німеччину, утримувати США в Європі». Стримування СРСР в першу чергу забезпечувалося ядерними засобами, спочатку залучених до Європи США. Згодом в рамках НАТО до американських приєдналися ядерні озброєння Великої Британії та Франції. Їхня роль була подвійною – не тільки стримувати напад СРСР, але й мати гарантії залучення ядерних сил США, щоб вони не залишилися осторонь у разі обміну ядерними ударами у Європі. Нейтралізація Німеччини забезпечувалася тим, що у Бундесвера не було Генерального штабу, тобто військово-стратегічне планування було тільки спільне – у НАТО. «Правило Люксембурга», тобто право вето на будь-яке рішення щодо спільних дій Альянсу та самостійне рішення про спосіб участі кожної країни у відсічі агресії зменшувало, але не заперечувало роль НАТО у рішенні трьох ядерних держав-членів про застосування ядерної зброї.

Ефективне стримування вимагає адекватного розуміння логіки противної сторони, тобто яким чином сприймає опонент заходи і засоби стримування. Навіть за якомога кращої інформованості про оцінку ситуації об'єктом стримування, завжди залишається місце для припущень, які згодом можуть виявитися хибними. Як зазначає К. Пейн, «очікування щодо міркувань і поведінки інших країн часто є упередженими й невірними і такі помилки можуть мати жахливі наслідки. Озброєним непередбачливістю легко вважати, що кожна вдумлива, добре інформована людина має бути приголомшена кожного разу, коли це трапляється. Втім, прогнозування у реальному часі – важке завдання. Помилки, які здаються очевидними, коли подія вже відбулася, могли бути зовсім не такими очевидними заздалегідь» [21, р. 6]. Суб'єкт стримування так чи інакше проектує на об'єкт власну логіку сприйняття ситуації. Але ж об'єкт стримування може дотримуватися й принципово відмінної логіки, або діяти алогічно, ірраціонально, навіть на шкоду собі [22, с. 30-32]. Про ірраціоналізм в міжнародних відносинах в нинішньому столітті свідчать висновки групи західних військових експертів [23, р. 38-40], хоча вони штучно обмежили його джерело мусульманським екстремізмом. Пояснити це можна хіба що тим, що їхній аналіз було підготовлено та опубліковано ще до вторгнення РФ до Грузії у серпні 2008 р. Експерти пропонують виокремити клас держав, яких неможливо або надзвичайно важко стримувати. Приклади надають Ірак (за С. Хусейна); Іран (після ісламської революції); Лівія (за М. Каддафі), Югославія (Сербія) (після Й.Б. Тіто, за правління С. Мілошевіча); Пакистан (хоча Індії час від часу вдавалося його стримувати); Афганістан та інші азійські та африканські країни, які лише

номінально контролюються центральними урядами (failed states). Росія за часів В. Путіна доклала надзвичайних зусиль, щоб потрапити до категорії держав, стримувати які «неможливо», та вдається до ядерного шантажу з метою довести свою здатність до ірраціональних самогубних рішень. Втім, на думку П. Моргана, відмінну від загальнопоширених «реалістичних» підходів, «раціональність не є передумовою, щоб стримування (deterrence) працювало. Воно може діяти проти ірраціональних лідерів, так само, як і проти раціональних (це залежить від того, в який спосіб вони є раціональними чи ірраціональними). [...] Питання полягає в тому, наскільки країни-парії, або фанатики-фундаменталісти, або надегоїстичні лідери (до яких, безперечно, належить В. Пугін. – *О.П.*) з готовністю сприймуть все більше покарання, а отже, загрозу такого покарання, ніж США або колективний актор дійсно бажають завдати. Відсутній спосіб визначити це заздалегідь, чи надати точні вказівки щодо застосування стримування в таких випадках. Все, що можна стверджувати – немає стійкого логічного чи емпіричного зв'язку між «бути ексцентричним» та готовністю платити «високу ціну». Пристосувати стримування до конкретної цілі (target) у цьому випадку надзвичайно складно» [24, р. 274-276]. Але це не заперечує необхідність стримування, коли в нього є єдина альтернатива – війна.

Загальна стратегія США, спрямована на попередження великої (світової) війни, передбачала збереження ядерних сил як засобу підтримання міжнародної стабільності та стримування. За їх наявності фактор ризику агресії проти США та їхніх союзників по НАТО не піддається розрахунку та стає неприйнятним, водночас як цього було б неможливо досягнути за рахунок звичайних збройних сил. Ядерні сили також вносять фактор невизначеності у розрахунки будь-якої країни, що розглядає можливість досягнення політичної або військової переваги шляхом застосування або загрози застосування ядерної, хімічної або біологічної (ЯХБ) зброї проти США.

«Навіть й півстоліття по тому, як президент Г. Трумен вирішив скинути ядерну бомбу у 1945 р. й створити водневу бомбу у 1950 р., тривають інтенсивні дебати», – писав у середині 1990-х рр. П. Боєр. [25, р. 13]. Їхній зміст, на думку американського дослідника, фокусувався на наступних питаннях: наскільки наблизилися США до використання ядерної зброї під час війни у Кореї, якою була загроза обміну ядерними ударами під час Карибської ракетної кризи 1962 р. та ін. П. Бойєр відмічав, що «хоча у перспективі обмін термоядерними ударами, слава Богу, стає менш вірогідним, – ядерна зброя продовжує формувати силові розрахунки у непевному занепокоєному світі. Від Росії та України до Північної Кореї, Близького Сходу, індійського субконтиненту – скрізь у неспокійному та непередбачуваному середовищі, розташовані там сховища ядерної зброї та побоювання її розповсюдження викликають дипломатичні загострення. Навіть, якщо усі наявні ядерні озброєння зникнуть,

знання про те, як їх виготовити залишаться і можуть виявитися затребуваними у новий період глобальної конфронтації» [25, р. 13].

Власне табу на використання ядерної зброї йшло у зв'язці з політикою США щодо запобігання розповсюдженню засобів масового знищення. Як відомо, офіційна мета США полягала в тому, щоб залишити Росію одноосібною спадкоємицею ядерного статусу СРСР після його розпаду, зберегти за РФ місце постійного члена Ради Безпеки ООН, змусити Казахстан, Білорусь і Україну стати без'ядерними державами, тобто приєднатися до ДНЯЗу у такій якості, вивести з їх територій тактичну й стратегічну ядерну зброю і, водночас, надати їм можливість самим розробити процедуру та механізми реалізації Договору СНО-1. Після того, як у березні 1992 р. на Мінській зустрічі глав держав СНД не вдалося підписати відповідну угоду, адміністрація Дж. Буша запропонувала власний варіант, котрий мав забезпечити якомога швидше виведення ядерної зброї з колишніх радянських республік. Вже у квітні 1992 р. США запропонували проект додаткового п'ятистороннього Протоколу до Договору СНО-1, який був підписаний усіма учасниками 23 травня 1992 р. у Португалії та увійшов в історію під назвою Лісабонського протоколу. Цей документ визначив правонаступництво України, Росії, Білорусі та Казахстану щодо виконання колишнім СРСР умов Договору СНО-1. У Протоколі Україна, Білорусь і Казахстан зобов'язалися приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) як без'ядерні держави у якомога стислий термін. Окрім Лісабонського протоколу, адміністрація Дж. Буша заручилася спеціальними односторонніми заявами президентів Білорусі, Казахстану і України, в яких вони підтвердили намір своїх країн стати без'ядерними державами, вступити до ДНЯЗ [26] та забезпечити вивезення стратегічної ядерної зброї до Росії. Досить детально заходи політики США щодо запобігання поширенню ядерної зброї на території держав – колишніх республік СРСР за виключенням Росії були сформульовані адміністрацією Дж. Буша у липні 1992 р. Серед безпосередніх завдань зазначалася: реалізація Договорів СНО-1 і ДНЯЗ щодо країн СНД; створення внутрішньої системи обліку й фізичного захисту ядерних боєзарядів та обладнання; створення ефективної системи експортного контролю за ядерними та ракетними технологіями у відповідності з чинними багатосторонніми режимами; здійснення безпечного і надійного демонтажу ядерних боєзарядів та контролю за вилученням з них ядерних матеріалів; створення умов для переорієнтації на невійськову проблематику колишніх радянських фахівців у галузі ядерних і ракетних технологій [27, р. 1086-1088].

Москва від початку відмовляла Україні – одній з держав-спадкоємиць СРСР – у праві власності на розміщений на її території третій у світі ядерний арсенал, й це довелося доводити до усвідомлення керівництва РФ не без допомоги США. Але Київ ніколи не мав і не отримав надалі не тільки позитивного контролю над стратегічною ядерною зброєю, тобто спроможності використати

її на власний розсуд, а й негативного – здатності завадити використанню його основних компонентів Москвою. Суто символічним було рішення про те, що ця «спільна зброя СНД» може бути використана президентом РФ за погодженням відповідно з президентами України, Казахстану та Білорусі.

Спочатку у Вашингтоні не було одностайності у питанні ядерного роззброєння України. Як свідчать Дж. Голдгейр та М. Макфол, «одні вважали, що інтересом національної безпеки США було збалансувати ядерну міць Росії відповідними силами у країнах, що мали з нею спільні кордони. Інші дотримувалися погляду, що американським інтересам відповідало б збереження становища, що існувало на той час: була одна ядерна держава й має залишитися одна ядерна держава. Для прихильників такого підходу загроза «Югославії з ядерною зброєю» була набагато важливіша потенціалу українського ядерного стримування. Ключовим виразником цього другого підходу був держсекретар Дж. Бейкер, і його аргументи мали в той час найбільший безпосередній вплив на розробку політики адміністрації Дж. Буша. Відразу після колапсу Радянського Союзу Дж. Бейкер надзвичайно енергійно наполягав, щоб питання виведення ядерної зброї, дислокованої в Україні, Білорусі та Казахстані стало найвищим пріоритетом адміністрації» [28, с. 56-57]. Врешті підтримана США позиція РФ полягала в тому, щоб якнайшвидше вивезти ядерні боєголовки та носії до Росії (згодом носії стратегічної зброї, як і шахтні установки для запуску ракет, було вирішено знищити в Україні). Вочевидь, у питанні ядерного роззброєння України США цілком керувалися міркуваннями нерозповсюдження зброї масового знищення, обмеження гонки ракетно-ядерних озброєнь та підтримки режиму «демократа» Б. Єльцина в РФ. Контекст позбавлення України можливостей вступу до «клубу» ядерних держав створювали договори СНО-1 (між СРСР та США від 31 липня 1991 р.) та СНО-2 (між США та РФ від 3 січня 1993 р.) та ін. Отже, про створення регіонального потенціалу стримування у майбутньому російської загрози тоді на практиці не йшлося.

Фактичний бік процесу ядерного роззброєння України у 1991-1996 рр. під зовнішнім та внутрішнім тиском досить докладно описаний безпосереднім учасником подій, першим послом США в Україні Р. Попадюком «по гарячих слідах» [29] та ще одним колишнім послом США в Україні – С. Пайфером [30]. Висновки щодо стану безпеки України внаслідок завершення цього процесу, яких доходить Р. Попадюк, досить суперечливі. З одного боку, він стверджує, що вже у Троїстій заяві від 14 січня 1994 р. Україна отримала від США та РФ «більшість з того, чого прагнула: високий рівень публічних запевнень (assurances) від президентів Б. Клінтона та Б. Єльцина, запевнення про неприпустимість зовнішнього економічного тиску, відсутність згадування про СНД» [29, р. 55]. Після схвалення Верховною Радою приєднання до ДНЯЗ як без'ядерної держави, у Будапешті на сесії ОБСЄ ці запевнення з боку США та РФ набули сили 5 грудня 1994 р., а згодом були підтримані окремими заявами

Великою Британією, Францією та КНР, тобто усіма ядерними державами-членами РБ ООН (депозитаріями ДНЯЗ). З іншого боку, Р. Попадюк не вважав за потрібне розмістити текст Будапештського меморандуму серед інших документів, що увійшли у додатки до його книги (він навіть не включив Будапештський меморандум до складеної ним Хронології основних подій). Окрім того, Р. Попадюк вже тоді висловив серйозні сумніви щодо дієвості Будапештських запевнень: «Україна завжди судитиме про стан своєї безпеки з дій Москви, а не будь-яких обіцянок», тобто Київ завжди «побоюватиметься її майбутніх дій – припинення поставок енергоносіїв, використання проблем Чорноморського флоту чи становища російської меншини...» [29, р. 56]. І це було цілком зрозуміло американському дипломату вже у 1996 р, коли була опублікована його праця. Не можна пройти повз декількох її моментів. По-перше, коли Р. Попадюк пише про вимоги української сторони він практично завжди вживає термін запевнення (assurances) у наданні безпеки. Але добре відомо, що Україна прагнула отримати і не отримала юридично зобов'язуючі гарантії (guarantees). Їй було відмовлено під абсолютно абсурдними приводами, не менш абсурдними, ніж ті, які наводилися у 2014-2016 рр., щоб «обґрунтувати» відмову у наданні Україні оборонної зброї («не провокувати Москву»), на яку вона має право згідно із Статутом ООН як країна-жертва зовнішньої агресії. По-друге, майже не з'ясованою залишається історія позбавлення України 3000 тактичних ядерних зарядів та їхніх носіїв. Питання процесу їхнього вивозу до РФ та компенсації з невідомих причин весь час залишається у затінку проблеми знищення ракетно-ядерного стратегічного потенціалу. У непрямий спосіб про це свідчить В. Горбулін: у 1994 р. «...Україна пішла на схвалення важливіших політичних рішень із стратегічних ядерних озброєнь з проєкцією на розвиток ситуації у майбутньому. Я свідомо опускаю все, що передувало цьому кроку, а саме – рішення відмовитися від тактичної ядерної зброї, яку б мала Україна, оскільки у його схваленні не брав жодної участі (курсив мій. – О.П.)» [31, с. 41]. Така позиція В. Горбуліна, який не хоче навіть говорити про знищення українського арсеналу тактичної зброї й підкреслює свою непричетність до нього, є досить красномовною. Стаття 4 Мінської угоди 11 країн-членів СНД від 30 грудня 1991 р. дійсно містила зобов'язання країн-учасниць сприяти ліквідації ядерної зброї в Україні, Білорусі та Казахстані і до липня 1992 р. зосередити тактичну ядерну зброю для розукомплектації під спільним контролем – адже йшлося про Спільні стратегічні сили СНД. Жодного слова про вивіз тактичних ядерних озброєнь до Росії в Угоді немає [32]. Українська сторона не тільки передала російській тактичну ядерну зброю, але це відбулося, як заявив Л. Кравчук на прес-конференції у м. Вашингтон 7 травня 1992 р., вже до цієї дати – за виключенням спірного на той час арсеналу Чорноморського флоту [30, р. 12]. У виступі на конференції з американських студій у КНУ 17 березня 2016 р. український фахівець С. Галака повідомив, що ним особисто була зібрана

інформація, згідно з якою процес передачі тактичної ядерної зброї відбувався безпосередньо за персональними домовленостями між командирами окремих підрозділів (бригада та ін.) збройних сил України та росіянами, які обмінювали її на обіцянку надати відповідні посади у збройних силах РФ. Тобто уряд у Києві на практиці майже не контролював цей процес.

Всупереч положенням Мінської угоди 1991 р. без будь-якого погодження з країнами-учасницями Москва елегантно й невимушено прибрала під себе Стратегічні сили СНД, перетворивши їх на стратегічні сили РФ. С. Пайфер як досягнення відмічає, що «Москва швидко забезпечила повернення усіх ядерних боєголовок тактичної зброї до Росії протягом першої половини 2002 р.» [30, р. 1]. У детальному описі дипломатичних подій в процесі тристоронніх ядерних відносин США-Україна-РФ він наголошує на тому, що Вашингтон був змушений прямо долучитися до переговорів внаслідок провалу російсько-українського діалогу, що стало очевидно після саміту Єльцин-Кравчук у Масандрі у вересні 1993 р., хоча перша зустріч дипломатів у тристоронньому форматі відбулася ще у серпні того року [30, р. 2]. Але надзвичайно активна діяльність державного секретаря Дж. Бейкера, нехай формально не у тристоронньому форматі, а шляхом прямих контактів з Москвою, спільного та окремого використання батога та пряника проти Києва, розпочалася набагато раніше – з його виступу у Принстонському університеті 12 грудня 1991 р., у якому він наголосив на намірах США запобігти виникненню на уламках СРСР нових ядерних держав [28, с. 64]. Це, до речі, визнає й С. Пайфер.

Вже після того, як Україна позбулася тактичної ядерної зброї, до січня 1993 р., тобто часу підписання Тристоронньої угоди Україна-США-РФ, зазначав американський фахівець з питань нерозповсюдження зброї масового знищення С. Міллер, з погляду американської сторони Україна «поєднувала риторику денуклеаризації з поведінкою, яка викликала сумніви у її щирості щодо зобов'язань стати без'ядерною державою» [33, р. 47]. За С. Міллером, у США висувалася низка пояснень двозначності ядерної політики Києва. Згідно з першою позицією, Україна чесно прагне набути без'ядерного статусу, але на шляху імплементації цього рішення постають чимало перешкод, зокрема й політичного характеру (маються на увазі умови роззброєння, що висувалися у першу чергу у Верховній Раді. – *О.П.*). Друга позиція – Україна не дійшла твердого остаточного рішення стати ядерною державою, але зволікає, щоб полишити відкритою для себе таку можливість. Третій варіант пояснень полягав у тому, що Україна бажає бути ядерною державою, але не готова зустріти міжнародні наслідки такого рішення. І врешті – Україна розглядає ядерну зброю на своїй території як предмет торгу, який триває доки вона не віддала її. Останній підхід, – вважав С. Міллер, – «був одним з небагатьох можливих засобів взаємно ув'язати вирішення проблем України з інтересами Заходу та Росії» [33, р. 47-53].

Цілі української ядерної дипломатії полягали у тому, щоб, по-перше, ствердити міжнародне становище держави, привернути до себе увагу провідних держав світу та примусити їх до позитивної задіяності у пошуку вирішення нагальних життєво важливих проблем країни (енергетика та ін.). Слід відмітити, що проблематика ядерного роззброєння України активно використовувалася зацікавленими у ньому зарубіжними сторонами перемовин для формування негативного іміджу нашої країни, яка щойно набула незалежності й була надто вразливою у багатьох вимірах. По-друге, Київ прагнув отримати суттєву компенсацію за зброю та її носії, що підлягали знищенню. Згідно із загальними оцінками, вона досягла у сумі десь еквіваленту у 1 млрд. дол. На думку С. Міллера, це була неспівмірно мізерна ціна, якщо брати до уваги масштаби безпекових інтересів США, які, як вважалося тоді у Вашингтоні, забезпечувалися в результаті ядерного роззброєння України [33, р. 49, 53]. По-третє, Україна вимагала надання зовнішніх гарантій її безпеки, суверенітету та територіальної цілісності, а отримала «запевнення», сформульовані у Будапештському меморандумі. Той же С. Міллер вважав, що Україні «треба було шукати не гарантії безпеки, а гарантії допомоги у розбудові власного потенціалу конвенційних озброєнь, з упором на постачання засобів протитанкової та протиповітряної оборони, систем радіотехнічної розвідки, зв'язку та ін.». Американський фахівець підкреслював, що розбудова власних збройних сил замість залишків радянської армії вимагає їх докорінного реформування, для чого треба готувати групи українських офіцерів у Національному оборонному університеті США (м. Вашингтон, О.К.). При цьому, «допоки наголос робитиметься на розвиток саме оборонного потенціалу України, Росія не матиме жодних законних підстав протидіяти таким заходам». Врешті С. Міллер пропонував (влітку 1994 р.!) Києву в обмін на ядерну зброю «вимагати розміщення миротворчих сил вздовж кордону з Росією. Загально визнано, що превентивна дипломатія спрацьовує тим краще, чим раніше вона задіяна, криз та конфліктів бажано уникати, а не керувати ними» [33, р. 52].

Опонентом прихильника ядерного роззброєння України С. Міллера виступив класик теорії політичного реалізму Дж. Миршеймер. Їхня дискусія відбувалася на сторінках журналу «Форин Афферз» влітку 1993 р. [34; 35]. Дж. Миршеймер аргументував необхідність для України зберегти ядерний арсенал таким чином: по-перше, вона вже знаходилася на території України на момент розпаду СРСР, отже Київ є її легітимним власником, а по-друге, військовий потенціал Росії загрожує Україні, між двома країнами є територіальні суперечки. Дж. Миршеймер бачив перешкоди на шляху набуття Україною статусу ядерної держави, серед них він відзначав надвисоку ціну утримання ядерного арсеналу, загрозу економічних санкцій, втрату зарубіжних ринків. Але це не мало, на його погляд, зупинити Київ. Окрім того, зважаючи

на стабілізуючу роль ядерної зброї, США мали б допомогти Україні стати ядерною державою, що сприяло б міжнародному миру [34].

«Росія була сильно зацікавлена у денуклеаризації України, – свідчив С. Міллер у 1995 р., – Москва прагнула досягнути цього як тиснучи на Україну, так і водночас з не меншою силою на США, щоб ті, у свою чергу, тиснули на Україну. Зовнішньополітична поведінка Москви не надто сприяла просуванню до вирішення цієї проблеми, оскільки її постійні тертя у відносинах з Києвом та пихатість підігрівали проядерні настрої в Україні. Втім Росія не надто була зацікавлена у найскорішому розв'язанні проблем денуклеаризації, що в кінцевому рахунку надало б Україні статус без'ядерної держави. Українська політика у ядерному питанні була благословенням для Москви. Вона стимулювала сильний спільний інтерес США і Росії, зближувала дві країни. Це було питання для Росії, яке надавало їй ваги та відволікало від її зовнішньополітичних вад. Таким чином, Москва отримувала можливість критикувати Україну, здіймати раз у раз галас щодо її небезпечної поведінки. У короткотерміновій перспективі затягування денуклеаризації України відповідало інтересам Росії. Це пояснює, чому Росія не надто поспішала зняти розбіжності з Україною у питаннях двосторонніх відносин, що блокували її просування по шляху до денуклеаризації» [36, р. 96]. Американський експерт також вважав, що існував сценарій, відповідно до якого Москва могла навіть вдатися до війни, щоб позбавити Київ ядерної зброї [36, р. 97]. Очевидно, що тоді на це мав би надати карт-бланш Вашингтон. Отже, як бачимо, ядерної зброї Україна невдовзі позбулася, але війни уникнути не вдалося.

На часі для України та її партнерів повернутися до питання загальної компенсації за всі ядерні матеріали та знищені носії – варто перерахувати її розміри з позицій сьогодення, а не «беріть, що дають (ТВЕЛі), а то взагалі нічого не отримаєте», якої тоді солідарно дотримувалися США та РФ. Закон Нанна-Лугара, прийнятий ще у 1991 р., був сформульований таким чином, що надавав кошти виключно на знищення ядерного потенціалу. Жодних компенсацій, а тим більше матеріальної допомоги у розбудові сучасних збройних сил України (без чого право нашої держави на самооборону залишилося суто декларативним), або на вирішенні соціальних проблем військовослужбовців, навіть ракетників, яких звільняли із служби у зв'язку з ліквідацією їхніх підрозділів, ним не передбачалося. Отже, ініціатори знешкодження українського ядерного потенціалу мали б визнати частку відповідальності за те, що країна опинилася навесні 2014 р. неозброєною перед обличчям російського вторгнення. Їй інвестувати свої кошти у швидку відбудову ВПК України, що потребує декілька мільярдів доларів та надати країні – об'єкту агресії з боку РФ (держави – порушниці наріжних положень Будапештського меморандуму 1994 р.) відповідних технологій та комплектуючих. Вони знадобилися б і задля переозброєння української армії сучасною військовою технікою нового покоління, і на компенсацію збитків

економіці, і на облаштування внутрішніх мігрантів, кількість яких в Україні сягнула за даними офіційної реєстрації 1,5 млн., а в дійсності в цілому наближається до 2 млн. Нагадаємо також, що саме «поради» Заходу, який вимагав від українського керівництва «ніякого кровопролиття на Донбасі», завадили придушити у зародку виступи проросійських сепаратистів на сході країни навесні 2014 р., коли в Україні вже були наявні необхідні для цього сили і засоби. Сподіваємося, діюча або наступна адміністрація США – чим швидше, тим краще – усвідомить, що нині інвестиції у потенціал стримування подальшої агресії РФ в Україні, повномасштабна реалізація індивідуального та колективного права нашої держави на самооборону – це єдиний можливий шлях до європейської безпеки. Вперше у своїй історії НАТО нині здатна дати відсіч у збройному конфлікті будь-якій неядерній державі конвенційними (звичайними) силами – без застосування ядерної зброї. Отже, й те, що потенційні противники НАТО більше, ніж у минулому, покладаються на ядерну зброю, не дивно. У деякому сенсі опора на потенціал ядерної зброї в якості військового інструменту покликана «вирівняти шанси», надати державам-власникам відчуття здатності протистояти дійсним або вигаданим загрозам. Росія може переконувати себе, що, загрожуючи першою використати ядерну зброю, вона запобігатиме використанню конвенційної зброї США, якщо ті виступатимуть перешкодою для здійснення її власних агресивних планів. Це дещо нагадує часи «холодної війни». Але тоді, під час протистояння з СРСР, у США дійсно побоювалися, що вони не в змозі відбити напад армій країн Варшавського договору із застосуванням виключно звичайних засобів та не вдаючись до ядерної зброї. Нині Росія відверто сповідує доктрину застосування першою ядерної зброї для «деескалації» конфлікту, який вона сама ж розв'язала вторгненням в Україну.

Можна припускати з певною вірогідністю, що «ревізіоністська» Москва виступить розповсюджувачем ядерних та інших технологій зброї масового знищення, засобів доставки та матеріалів для «брудної бомби», щоб «розширити фронт» її уявної «війни» з США. Про це свідчить й відкриття В. Путіним «другого фронту» після українського у Європі – близькосхідного у Сирії. Як би не намагалися деякі експерти з русофілів-«реалістів» переконувати: Росія в Україні тільки «захищає власні національні інтереси й безпеку», що буцімто є «природною захисною реакцією на розширення НАТО, його наближення до кордонів Росії» та «забезпечення прав російської людини у близькому зарубіжжі», функція США полягає у тому, щоб поновити зруйновану російською навалю стабільність, стримуванням підтвердити незмінність європейських кордонів. Справжні масштаби опори Росії та інших ядерних держав на ядерну зброю залишаються невизначеними, але, щоб відвести загрозу ядерної війни, планувальникам у Вашингтоні слід розцінювати їх як серйозні. Принаймні опонентам США має бути зрозуміло, що на ядерну атаку проти їх або їхніх союзників США не вагаючись нададуть

відповідь з використанням усього наявного потенціалу. Хоча пріоритетним завданням ядерних сил США є стримування саме ядерного нападу, вони краще б виконали роль стабілізатора міжнародної системи, якби відмовилося б від ядерного табу та потенційному противнику стало зрозумілим, що у деяких випадках ядерна зброя може бути застосована і у відповідь на атаку з використанням конвенційної зброї. Наприклад, проти Росії, яка неодноразово загрожувала нанесенням ядерного удару по Польщі та Румунії у разі розміщення на їх території елементів системи ПРО [37].

Доки ядерна зброя зберігає провідну роль у російській структурі силового впливу, серед пріоритетів модернізації збройних сил РФ, у Стратегічній доктрині і політичній риторичі Кремля, у США залишається потреба її стримування, щоб запобігти тяжким непередбачуваним наслідкам у разі воєнної конфронтації з Росією. Цілком вірогідно, що економічний занепад може призвести до подальшого зростання шовіністичних і реваншистських амбіцій Кремля, зростання агресивності РФ на міжнародній арені. Навіть успішне у кінцевому рахунку відбиття російської навали засобами звичайної оборони, швидше за все, спричинить величезні руйнування, особливо на територіях на яких розгортатимуться такі операції, про що говорить досвід війни на Донбасі, та вимагатиме багато часу. Безпосередніми об'єктами російської агресії, слідом за Україною, ймовірно, постануть країни Балтії та/або Польща. Тому вони бажають, щоб Росія потенційно стримувалася загрозою ядерного удару у відповідь на агресію проти них. Відмова від ядерного удару першими підриває впевненість держав – неядерних членів НАТО у тому, що вони не будуть полишені наодинці у війні з Росією. Щоб ствердити союзницькі відносини, у арсеналі стримування агресора ядерна зброя не має бути табу. Ядерне стримування США має потенціал, щоб компенсувати ядерний шантаж, до якого вдається Росія з метою підірвати єдність Заходу. Використання загрози ядерною зброєю, щоб компенсувати ефект ядерного шантажу, є особливим випадком ядерного стримування. У цьому сенсі слід розцінювати рішення про розміщення нових ядерних бомб на американській військовій базі у Німеччині у 2015 р.

Як справедливо вказує А. Умланд, «міжнародні наслідки так званої «української кризи» не обмежуються теренами Східної Європи та сьогодення. Серед іншого напад Росії на Україну руйнує логіку Договору 1968 р. про нерозповсюдження ЗМЗ» (ДНЯЗ) [38]. Р. Ейнгорн, на перший погляд, дотримується протилежної думки: «Схоже, результат української кризи, добрий чи поганий, матиме лише маргінальний вплив на режим нерозповсюдження. Рішення щодо ядерної зброї залежатиме від особливостей обставин у кожній конкретній країні. Маловірогідно, щоб аргумент «подивіться, що трапилося з Україною» був би при цьому вирішальним фактором». Але водночас він стверджує: «Кінцевий результат сучасної української кризи може мати деякий вплив на майбутні рішення у ядерній

сфері. Якщо Росія заплатить дуже високу економічну й політичну ціну за свої зусилля по дестабілізації України, це може відбити охоту в Росії та інших потенційних агресорів вдаватися до подібної поведінки у майбутньому, що знизить міжнародну стурбованість, яка, у свою чергу, призводить до зростання інтересу до набуття власних ядерних сил. І якщо Україна отримає суттєву допомогу Заходу та подолає кризу, збереже свій суверенітет та відновить територіальну цілісність, це має також посилити позицію, згідно з якою країни можуть забезпечити свою безпеку без ядерної зброї» [39, р. 60].

Як пише у своїй згаданій праці С. Пайфер, американська влада категорично не бажала підписувати з Україною «юридично зобов'язуючий документ» щодо її безпеки. Отже, «було зібрано у пакет запевнення (assurances), які Україна вже мала згідно із Заключним актом НБСЄ в Гельсінкі, Хартією ООН та ДНЯЗ. Проте український уряд вважав політично корисним мати ці запевнення разом у конкретному документі. Слова мають значення і велике питання в той час виникло з приводу того, щоб використовувати термін «гарантії» (guarantees) чи «запевнення» (assurances) в меморандумі. США надають гарантії союзникам, таким як держави-члени НАТО; термін «гарантії» має на увазі військові зобов'язання. На початку 1990-х рр. ані адміністрація Дж. Буша-старшого, ані адміністрація Б. Клінтона не були готові до військового захисту України і обидва вважали, що, навіть якщо б вони схотіли, Сенат не надав би необхідні дві третини голосів для згоди на ратифікацію такого договору». До того ж С. Пайфер нагадує, що йшлося просто про держави-депозитарії ДНЯЗ (до них, крім США, Великобританії, РФ також належать КНР та Франція) [30, р. 17]. Питання полягає в тому, чи змінилася ситуація в світі докорінним чином, коли надання саме «гарантій», а не «запевнень» на часі, щоб зупинити зухвалу російську експансію? Зарубіжні експерти схильні вважати, що Україні не варто розраховувати на додаткові гарантії міжнародної безпеки, мовляв, слід задовольнятися тим, що є у Будапештському меморандумі. Стандартним аргументом навіть партнерів України є те, що меморандум не є договором, тобто він є традиційно нижчим у ієрархії вагомості міжнародних документів. Але не форма в кінцевому рахунку вирішує силу документу, а бажання учасників надати дієвості його положенням.

США на відміну від РФ виконували узяті на себе зобов'язання: утримувалися від дій, спрямованих на порушення територіальної цілісності України; не застосовували проти нашої держави зброї; звернулися до РБ ООН стосовно ситуації в Криму та проводили консультації з цього питання. Однак, як відомо, Будапештський меморандум не містить жодних зобов'язань цих держав застосувати силу задля захисту територіальної цілісності України. Оскільки Російська Федерація пішла на одностороннє порушення положень Будапештського меморандуму, в березні 2014 р. народні депутати України О. Чорноволенко, В. Королюк та С. Каплін внесли на розгляд парламенту проект закону «Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»

від 1 липня 1968 р.», який передбачав вихід нашої держави з ДНЯЗ та подальше відновлення нею ядерного статусу [40]. Звичайно, це був суто символічний крок – у листопаді 2014 р. законопроект було відкликано. Це відбулося тому, що найбільш стійкий прихильник України у її протидії російській агресії – США – ніколи б не підтримали вихід Києва з ДНЯЗ, а набуття ядерного статусу не сприяло б вирішенню проблеми відновлення територіальної цілісності нашої країни. Мають рацію ті експерти, які стверджують, що ядерна зброя є засобом стримування ворога, але не пристосована для вирішення конкретних військово-політичних задач. У нашому випадку – звільнення окупованих Росією територій.

Вдаючись до ядерного шантажу, використавши для цього, серед іншого, відмову від участі у Ядерному саміті у Вашингтоні (березень 2016 р.), Російська Федерація активно підштовхує світ до нового витку міжнародної конфронтації.

Ядерне роззброєння України не дозволило нашій країні свого часу створити національний потенціал ядерного стримування агресора (що було неможливо без допомоги з боку США), тобто позбавило державу збройних засобів самопомоги, а міжнародні «запевнення» у сфері безпеки змогли лише незначною мірою частково компенсувати їхню відсутність. Міжнародною спільнотою, зокрема США, за Україною визнано права лише на обмежену самооборону. Обмеження здатності України до самооборони накладалися дією щонайменш наступних факторів: а) зруйновані попереднім режимом збройні сили виявилися після початку російського вторгнення майже цілком небоєздатними; б) відсутність з боку держав-учасниць Будапештського меморандуму (крім РФ) дій, здатних негайно зупинити агресора-підписанта тих самих угод; в) відмова США рішучим чином сприяти підвищенню боєздатності ЗС України шляхом негайного надання їй сучасної військової техніки, навіть оборонної, спорядження, засобів зв'язку, збору інформації та ін. У своїй книзі «Ядерний нуль? Уроки часів, коли ми востаннє були там» Дж. Квестор висловлює сумніви, що його онуки житимуть у без'ядерному світі, але сподівається на здатність людства запобігти використанню ЗМЗ, тобто зберегти ядерне табу. Він наголошує, що «ентузіазм щодо роззброєння зникає, коли йдеться про події у позбавленій ядерної зброї Україні» [41, р. 1-2] Зі свого боку, Т. де Монбріаль вважає: «Якщо б не було ядерної зброї, можливо, якщо не більше ніж вірогідно, світ зазнав би третьої світової війни. Стимування (ядерне. – *О.П.*) врятувало його від неї» [17, с. 198-199]. З цим висновком важко не погодитися.

Список використаних джерел та літератури

1. Quester G. Conceptions of Nuclear Threshold Status / G. Quester // Security With Nuclear Weapons ? Different Perspectives/ Ed. by R. Karp. – Oxford: Oxford Univ. Press, 1991. – P. 209-228.

2. Russett B. Questioning the Morality of Nuclear Deterrence / B. Russett // *After the Cold War: An Acceptable Role for Nuclear Weapons?* / Ed. by C. Kegley, K. Schwab. – Boulder, CO: Westview Press, 1991. – P. 121-145.
3. Schelling T. The Legacy of Hiroshima: A Half-Century without Nuclear War.- Institute for Philosophy and Public Policy. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.puaf.umd.edu/IPPP/Summer00/legasy_of_hiroshima.htm
4. Tannenwald N. The Nuclear Taboo: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons Since 1945 / N. Tannenwald. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2011. – 449 p.
5. Потехін О. Друга «холодна війна»: попередні підсумки / О. Потехін // *Зовнішні справи.* – 2015. – № 10. – С. 14-17.
6. Quester G. Nuclear First Strike, Consequences of a Broken Taboo / G. Quester. – Baltimore MI: The John Hopkins University Press, 2006. – 159 p.
7. Kort M. The Historiography of Hiroshima: The Rise and Fall of Revisionism. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.theamericanpresident.us/images/truman_bomb.pdf
8. Correspondence between Harry S. Truman and Samuel Cavert, August 11, 1945. – Official File, Truman Papers. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/bomb/large
9. Mishler M. War and Memory: The Creation of the Atomic Bombings and the End of the War in the Pacific. – 23 p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1021&context=historyrawleyconference>
10. Miller M. Plain Speaking. An Oral Biography of Harry S. Truman / M. Miller. – New York: Berkley Publ. Co, 1974. – 480 p.
11. Truman M. Harry S. Truman / M. Truman.- New York: William Morrow & Co, 1973. – 602 p.
12. The Forrestal Diaries /Ed. by W. Mills. – New York: The Viking press, 1951. – 581 p.
13. NSC-68: Forging the Strategy of Containment with analysis by Paul H.Nitze / Ed. by S. Nelson Drew. – Washington: NDU Press, 1996. – 137 p.
14. NSC-30, September 16, 1948/ United States Policy on Atomic Warfare// Foreign Relations of the United States. – 1948 General; the United Nations (in two parts). – Part 2. – Washington: GPO, 1948. – 1016 p.
15. Kennan G. Memoirs: 1925-1950 / G. Kennan. – Boston, Toronto: Little, Brown &Co, 1967. – 583 p.
16. Long A. Deterrence: From Cold War to Long War. Lessons from Six Decades of RAND Research. – Santa Monica: RAND, 2008. – 116p.
17. Монбриаль Т. де. Действие и система мира / Т. де Монбриаль / Пер. с франц. – М.: РОССПЕН, 2005. – 488 с.
18. Кулагин В.М. Международная безопасность / В.М. Кулагин. – М.: Аспект Пресс, 2007. – 318 с.
19. Naroll R., Bullough V., Naroll F. Military Deterrence in History: A Pilot Cross-Historical Survey / R. Naroll, V. Bullough, F. Naroll. – Albany: State University of New York Press, 1974. – 407p.
20. Myerson R. Force and Restraint in Strategic Deterrence / R. Myerson. – Carlisle, Pa: SSI, 2007. – November. – 31p. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.globalsecurity.org/military/library/report/2007/ssi_myerson.pdf
21. Payne K. The Fallacies of Cold War Deterrence and a New Direction / K. Payne. – Lexington: University Press of Kentucky, 2001. – 242 p.
22. Шеллинг Т. Стратегия конфликта / Т. Шеллинг. – М.: ИРИСПЭН, 2007. – 376 с.
23. Naumann K., Shalikhavili J., Lord Inge, Landxade J., Van den Breemen H. Towards a Grand Strategy for an Uncertain World. Renewing Transatlantic Partnership. – Lunteren: Noaber Foundation, 2007. – 141 p.
24. Morgan P. Deterrence Now / P. Morgan. – Cambridge - New York: Cambridge Univ. Press, 2003. – 331 p.

25. Boyer P. *By The Bombs Early Light. American Thought and Culture at the Dawn of Atomic Age* / P. Boyer. – Chapel Hill NC & London: The University of North Carolina Press, 1994. – 465 p.
26. Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї / О. Святун // Віче. – 2014. – № 20. – жовтень. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/4405/>
27. *Public Papers of the Presidents of the United States: George Bush.- Book Two, 1992-1993.* – Washington: GPO, 1993. – 2370 p.
28. Голдгейр Дж., Макфол М. Цель и средства. Политика США в отношении России после «холодной войны» / Дж. Голдгейр, М. Макфол. – М.: Международные отношения, 2009. – 520 с.
29. Popadiuk R. *American-Ukrainian Relations* / R. Popadiuk / McNair Paper 55. – Institute for National Strategic Studies. – Washington, DC: National Defense University, October 1966. – 85 p.
30. Pifer S. *The Trilateral Process: The United States, Ukraine, Russia and Nuclear Weapons* / S. Pifer. – Washington: Brookings, May 2011. – 43 p.
31. Горбулин В.П. Без права на покаяние / В.П. Горбулин. – Харьков: Фолио, 2009. – 379 с.
32. *Minsk Agreement on Strategic Forces concluded between the 11 members of the Commonwealth of Independent States on December 30, 1991.* – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bits.de/NRANEU/START/documents/strategicforces91.htm>
33. Miller S. *Ukraine's flawed nuclear diplomacy* / S. Miller // *The Nonproliferation Reviv.* – 1994. – Spring-Summer. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nonproliferation.org/wp-content/uploads/npr/miller13.pdf>
34. Mearsheimer J. *The Case for a Ukrainian Nuclear Deterrent* / J. Mearsheimer // *Foreign Affairs.* – 1993. – Summer. – Vol. 72. – № 3. – P. 50-66.
35. Miller S. *The Case against a Ukrainian Nuclear Deterrent* / S. Miller // *Foreign Affairs.* – 1993. – Summer. – Vol.72. – № 3. – P. 67-80.
36. Miller S. *Russia and Nuclear Weapons* / S. Miller // *The Nuclear Challenge in Russia and the New States of Eurasia* / Ed. by G. Quester. – N.Y.: Sharps, 1995. – P. 89-100.
37. Kroenig M., Slocombe W.B. *Why Nuclear Deterrence Still Matters to NATO* / M. Kroenig, W.B. Slocombe / *Atlantic Council.* – Brent Scowcroft Center on International Security Issue brief. – August 2014. – 6 p.
38. Умланд А. Демонстративный коллаборационизм: как Китай и французские правые подрывают режим нераспространения ядерного оружия / А. Умланд // *Континент.* – 2015. – Вып. 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.continent.de/authors/umland/public-01-11-2015.html>
39. Einhorn R. *Ukraine, Security Assurances, and Nonproliferation* / R. Einhorn // *The Washington Quarterly.* – 2015. – Spring. – P. 47-72. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.twq.elliott.gwu.edu/sites/twq.elliott.gwu.edu/files/downloads/TWQ_Spring2015_Einhorn.pdf
40. Про денонсацію Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року: Проект Закону України № 0076 від 20 березня 2014 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf35111=50334
41. Quester G. *Nuclear Zero? Lessons from the Last Time We Were There* / G. Quester. – New Brunswick NJ: Transaction Publ., 2015. – 267 p.

Потехин А.В. Неприменение ядерного оружия в военно-политической стратегии США и Украина.

В статье показаны основные события и раскрыты причины формирования в США ядерного табу под влиянием президента Г. Трумэна, инициатора атомных бомбардировок Хиросимы и Нагасаки. Рассмотрены основы и варианты сдерживания как частного случая стратегии неприменения ядерного оружия. Указано на положительные и отрицательные черты сдерживания как доктрины и политики. Рассматриваются некоторые аспекты политики США в сфере нераспространения ядерного оружия, связанной с ядерным табу, и совместные усилия Вашингтона и Москвы по лишению Киева его унаследованного от СССР ядерного арсенала в 1991-1996 гг., а также дискуссии по этому поводу. Показано последствия нарушения «заверений» Будапештского меморандума 1994 г. и отсутствия средств сдерживания российской агрессии у безъядерной Украины. Внимание акцентируется на необходимости военно-политической помощи Украине со стороны Соединенных Штатов, предоставления ей соответствующего оружия для укрепления международной безопасности. Сделан упор на том, что ядерное оружие сыграло решающую роль в предотвращении третьей мировой войны.

Ключевые слова: ядерное табу, США, сдерживание, Дж. Кеннан Дж. Квестор, С. Пайфер, Р. Попадюк, денуклеаризация, Украина, РФ, российско-украинская война, ядерное оружие, международная безопасность.

Potiekhin O. Non-proliferation of Nuclear Weapons in the US Military-political Strategy and Ukraine.

The article deals with the main events and causes of appearance in the US of nuclear taboo under President H. Truman's influence, who was responsible for the atomic bombings of Hiroshima and Nagasaki. The consideration is given to the principles and options for containment as a separate case of non-use of nuclear weapons strategy. The positive and negative features of the nuclear deterrent doctrine and policy are shown. The author considers some aspects of the US policy in the sphere of non-proliferation of nuclear weapons related to nuclear taboo and the joint efforts of Washington and Moscow aimed at depriving Ukraine of the nuclear arsenal inherited from the Soviet Union. The discussions on the matter are revealed. The consequences of violation of the Budapest Memorandum of 1994 and a lack of deterrent power against the Russian aggression in nuclear-free Ukraine are analysed. The attention is focused on the need for the US military and political assistance to Ukraine and its provision with appropriate weapons for strengthening international security. It is stressed that nuclear weapons play a decisive role in preventing the third WW.

Keywords: nuclear taboo, USA, deterrent, G. Kennan, G. Kvestor, S. Payfer, R. Popadyuk, denuclearization, Ukraine, Russia, Russian-Ukrainian war, nuclear weapons, international security.